

УДК 303.446.4(476)

DOI: 10.20535/2307-5244.50.2020.210155

В. А. Кахновіч

Білоруський державний університет, м. Мінськ

Г. І. Гончарук

Одеський національний політехнічний університет

V. A. Kakhnovich

Belarussian State University, Minsk city

G. I. Goncharuk

Odesa National Polytechnic University

**ГОЛОДОМОР 1930-Х РР.
У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

*The Holodomor of the 1930s in Modern Belarusian
Historiography in the Context of Modernization of Society*

У статті порушується питання Голодомору 1930-х рр. на території Білорусі в розгляді сучасної білоруської історичної науки й публіцистики. Зроблено висновки щодо місця цієї проблематики в історіографії Білорусі загалом. Але найважливіше, що предмет показано з погляду процесів модернізації, що дає змогу виразно побачити штучну й політичну природу явища Голодомору. Через це можливо простежити відмінності історіографічних процесів у Білорусі й побачити явище в актуальній площині.

Ключові слова: модернізація, історіографія, Білорусь, аграрний розвиток, природні катаклізми, соціальні катаклізми, Голодомор, політика.

The article addresses the reflection of Holodomor of the 1930s on the territory of Belarus in contemporary historical studies and in modern opinion journalism. The general conclusions about the place of Holodomor in the historiography of Belarus are formulated. More importantly, the subject is analyzed with regard to the modernization processes that took place in Belarus. Such a perspective highlights the artificial and political nature of Holodomor, which enables tracing the differences of historiographic processes in Belarus and see this phenomenon in the actual dimension. On the basis of general scientific principles of objectivity and systemic approach, the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, systematization, classification, periodization, generalization and the methods peculiar to historical science (narrative, problem-chronological, synchronous, systemic, and comparative-historical namely) the authors conclude that, firstly, the subject of famines of the 1930s and 1946 exists only in contemporary

literature and almost absent in the earlier historiography. Secondly, despite the immaturity of the topic in the historiography of Belarus, a certain topical revision of the known data, namely the tragedy of the extermination of the peasantry of Belarus, is at present clearly highlighted. Thirdly, the magnitude of famine in Belarus has not been determined yet, therefore, it remains the important task of future research. Furthermore, the problem of escapes from Ukraine to Belarus and the difference of historical contexts in Ukraine and Belarus needs further analysis and interpretation. In general, political journalism provides a wider representation of famine and emphasizes the axiological aspects of the 1930s in a more radical way in comparison to purely scientific works.

Keywords: modernization, historiography, Belarus, agrarian development, natural disasters, social cataclysms, Holodomor, politics.

Голод — страшне явище у світової історії. Воно майже постійно нависало над людством та робило виклик людяності, коли світ був аграрний, архаїчний, а життєвих ресурсів бракувало. Наприклад, через посухи й неврожаї і, як наслідок, голод та хвороби померло до 10 млн людей у Бенгалії в 1769–1773 рр. і до 11 млн — в Індії у 1783–1784 рр. Понад те, як іще в 1913 р. писав один російський економіст, гірке й тяжка лихо голоду в землеробських країнах, де все багатство народів поміщується в землі й де все живе і «дихає» тільки працею на землі (Князьков, С. А. 1913, с. 3). Напевне, сьогодні (як от у Lester Broun) виникають застереження науковців, що людство стрімко йде до дефіциту продовольства й голоду в глобальному вимірі. Однак навіть скептики визнають, що наука дає змогу подолати такі загрози. Разом з тим, постає питання, який вигляд має проблема Голодомору на тлі модернізації. Також важливо в цьому проблемному контексті побачити, яке місце питання Голодомору 1930-х рр. займає в білоруській історіографії порівняно з публіцистикою. Це завдання впливає з того, що такого огляду в історіографії досі не проводилося, а також з урахуванням методологічної складової.

Отже, *мета дослідження* — визначити основні тенденції висвітлення Голодомору 1930-х рр. на території Білорусі в розгляді сучасної білоруської історичної науки й публіцистиці.

Методологічними засадами роботи є загальнонаукові принципи об'єктивності та системності, методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, систематизації, класифікації, періодизації, узагальнення і спеціально історичні (нарративний; проблемно-хронологічний, синхронний, системний, порівняльно-історичний) методи.

Зрештою, можна висунути *гіпотезу*, що в білоруській історії це не буде значущим питанням, але разом з тим важко передбачити, які проблемні контексти та інтерпретацію це доведе.

Історично тяжкі природні катаклізми несли неймовірно великі загрози: так, ще в античні часи аномально сурова й малосніжна зима призвела до голоду 37 р. н. е. по всій Європі, 70 р. через надзвичайну посуху перекох Рейн, а в дуже сувору зиму 400/401 рр. замерзло все Чорне море (Бараш, С. И. 1989, с. 23–25). З середини V ст. у Європі спостерігалось чергування посух, залишково вільготних (холодних) років і голоду в порядку 2–3–4 роки (Бараш, С. И. 1989, с. 27). Як наслідок, у VI ст. було 17 років посухи, 45 років радше вільготних, голод і «юстиніанова чума» (до природних негараздів додалися війни й тиранія візантійського імператора), що забрала 100 млн життів; на Русі посуха та голод були в 994, 989, 1008, 1070/1071 рр. (значить, після нападу князя А. Боголюбського на Київ і пограбування міста), інші (Бараш, С. А. 1989, с. 29, 36, 37, 42, 48, 65). 1125 р. через голод і мор у Німеччині померла, згідно з хроніками, половина населення. Величезного масштабу в Центральній та Північній Європі набув голод 1317–1322 рр. (через похолодання клімату, приморозки та сильні дощі), що забрав життя не менше, ніж чверть населення. Загалом у Західній Європі до XVII ст. голод випадав на кожні 8–10 років. Ще навіть 1772 р. у Саксонії з голоду померло 150 тис. людей. На Русі літописи відзначили масштабний голод 1024 р. у Суздальській землі. В середньому до XVII ст. на землях Північно-Східної Русі за одне століття траплялося 8 голодів. Особливо потужний голод через неврожаї був у 1601–1603 рр. (забрав 1/3 населення), але ще й в освіченому XVIII ст. у Росії відзначено 19 голодів (Бараш, С. И. 1989, с. 5, 8).

Нагадаємо, що звичайним був голод у Російській імперії ще наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. — з оглядом на т. зв. «кризу триплля» чи архаїчних селянських (і не тільки) землеробських практик, а також, за свідчень багатьох сучасників, слабкої системи агрономічної й загальної освіти, бюрократичного засилля та свавілля, дискримінаційної (для дрібних і середніх землевласників) системи оподаткування й доступу до кредиту (капіталу, освіти, можливостей соціальної та економічної мобільності, захисту прав). 1891 р. через несприятливі погодні умови голод охопив 17 губерній Чорноземного району й Середнього Поволжя з 30 млн людей (загиблих 0,5 млн чол.); урожай хліба не досяг 45,4% від середнього, кошти на хліб вирости в 3–4 рази; царська ж бюрократична система надала допомогу тільки 33,7% постраждалих (Соколов, Н. П. 1987, с. 10, 12). Це спричинило вибух громадської ініціативи, зокрема Л. М. Толстого зі створення благодійних їдалень у Тульській і Рязанській губ. для потерпілих від голоду (Соколов, Н. П. 1987, с. 14). А. С. Пугавкін свідчив про масштабний голод 1898–1899 рр. (голодувало 27 млн чол., скільки загинуло, не ясно): лише у трьох губерніях (Самарській, Казанській, Симбірській) на цингу хворіло 100 тис. людей (Пугавкін, С. А. 1906, с. 7). Цікаво й те, що при цьому приватна ініціатива допомоги голодним і хворим «встречена была админстрацией еще более

недоверчиво и враждебно, чем деальность земства» (Пугавкин, А. С. 1906, с. 8). В. В. Губерт, голова товариств Санкт-Петербурга з допомоги голодним під час неврожаю (при Руському товаристві охорони народного здоров'я) писав: 1905 р. неврожай охопив 138 повітів 23 губерній з населенням 25 млн чол., причому серед губерній (Тульська, Рязанська, Воронежська, Пензенська) втрачено було до половини, а в інших — до 1/3 хліба, чи загалом 587 млн пуд. до зборів 1904 р. (Губерт, В. О. 1906, с. 3, 17). У 1902–1904 рр. врожаї були лише «задавлюючи» і «значних запасів хліба не дали» (Губерт, В. О. 1906, с. 16). Губерт свідчив: «Взрослый, сильный народ, бросаю хозяйство, бежит на сторону, бежит в Москву, забив свои избы, (...). И немало заколоченных изб виднеется в каждой деревне. А оставшиеся — почти беспомощны. Невыразимо страдая, одиноко встречают голодную страду» (Губерт, В. О. 1906, с. 26). 1911 р. посуха та неврожай знову охопили все Поволжя (голодувало до 20 млн селян), та знову втратили 1/3 хліба.

При страхіттях періоду російського самодержавства ще більше вражають злидні радянської доби, природа яких здебільшого штучна, політична. Так, унаслідок непродуманої політики (земельної й харчової) уряду РФСР Росію охопив голод 1918 р., а в 1921–1922 рр., за участі засухи 1921 р. (навесні й улітку), тяжкий голод уразив Поволжя, Південний Урал, Сибір (Каракулов, Д. В. 2000, с. 4–5, 13). Як приклад, на Південному Уралі після відібрання у селян збіжжя (45% доходу) вимерло 15 % населення, допомога ж держави дала змогу засіяти лише 28% полів (Каракулов, Д. В. 2000, с. 13, 16, 21). Світових масштабів досяг голод 1932–1934 рр. в УСРР, до чого призвели не природні причини, а суцільна колективізація при бездіяльності та репресіях влади (Куанова, В. Е. 2000, с. 15–16). Особливо тяжкі наслідки мав голод 1930-х рр. для УСРР. Дії радянського режиму того часу (навмисне вилучення продовольства у селян, блокада й ізоляція охоплених голодом сіл, репресії щодо нещасних) дають змогу говорити про зловмисне винищення мешканців республіки з боку керівництва СРСР (Верстюк, В. 2008). Українська історіографія, зрозуміло, приділяє велику увагу трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Сьогодні в дослідників не викликає сумніву жорстоке планомірне знищення українців в Україні й на Кубані, що є явним злочином проти людності та геноцидом українства (Василенко, В. 2008, с. 11, 21, 25). Багато свідчень збереглося про те, що цей злочин радянської влади за масштабом та антилюдським задумом подібний до Голокосту (Український голокост, 2003).

Разом з тим, для історіографії Білорусі питання голоду 1932–1933 рр. здебільшого є периферійною проблемою. В енциклопедичному виданні з історії Білорусі 1996 р. є лише коротенька згадка про голод у 1930-ті рр. (4,5 млн жертв в Україні, чи половину померлих з голоду в СРСР) як наслідок жорстокої хлібозаготівельної політики: на весну 1933 р. не мали збіж-

жа загалом 12 районів Білорусі, передусім на Півдні, через що в Єльсько-му районі померло 70 людей, у Наровлянському — 60, Гомельському — 9, а загалом у БРСР від голоду загинуло 139 осіб (Енциклопедія гісторії Білорусі, т. 3, с. 55).

По всьому видно, що Білорусь голодомор майже не зачепив. Однак це не значить, що винищення білоруського селянства не було. Професор Генадь Михайлович Лич пише: «... менавіта савецкай дзяржаўнай палітыцы належыць вырашальная роля ў тым, што ў нашым грамадстве сфарміраваліся такія ненармальныя адносіны да сялян. (...) Сялян пазбавілі рэальнай мажлівасці і права самім арганізоўваць сваю працу і распараджацца яе вынікам» (Лыч, Г. М. 2003, с. 7). Причому завжды прыгнічэнаго та абділенаго більшовікі «адразу ж пачалі вучыць мужыка, як таму трэба жыць і працаваць, звыш усякай меры абмяжоўваць ягоную волю, рэальныя правы і мажлівасці» (Лыч, Г. М. 2003, с. 29). Період 1930-х рр. Г. М. Лич визначив як час не стількі фізічныя втраты білоруськага селя (10,2 тис. розстріляных як «ворогів народу», 130 померлых від голоду; 1 млн вимушено выбулых на будівництва сацыялізму), скількі як втрату селянскага менталітэту: «ён (селянін) незваротна страчваў сваю спрадвечную любоў да зямлі і павагу да добрасумленнай сялянскай працы» (Лыч, Г. М. 2003, с. 42–43). Зауважым, што згідно з іншым білоруськім дасліднікам І. М. Рижанковым, селянство Білорусі, в масі свой, падтрымало Тимчасовый уряд 1917 р.: «выказала гатоўнасць захоўваць парадак і забяспечваць пастаўкі на фронт і ў горады», і тількі з устапеннем радянскай влады певний порядок був порушений, що спрычыніло хвілю аграрных правопорушень (захоплення та грабуння майна в маістках) (Рыжанкоў, І. М. 2006, с. 14).

Сучасний знаний білоруські дасліднік С. М. Ходзін загалом позітыўно оцінів досвід колгоспів, але поруч з тим у новітній роботі підкреслів важлівість історыко-генетычнаго метаду та зробив акент на традыцыйній недовіры селянства да влады (Ходзін, С. М. 2014, с. 4, 78, 226). Дасліднік підкреслів, што в 1920-ті рр., услід за НЕП, попры наявність у 1920–1921 рр. значной кількості озброєных повстанців-селян (до 3 тис. на Вітэбскай губ., што визнавалася радянськымі дзячамі найменш охопленой селянскай непокорой), зазвычай «прыродно конформістскае» білоруське селянство — «да дэкларацый і слоў адносілася з традыцыйным недаверам», разам з тим, і обережно спрыймало калектывізацыю. До того ж з розподілом помішчыцкых господарств зростало натуральне спрямування сільскаго господарства, аграрна перенаселеність селя (Ходзін, С. М. 2014, с. 75–76, 78, 82). Саме тому, як наголосив С. М. Ходзін, для впрывадження калектывізацыі в Білорусі радянська влада вдалася до насилля: было змінено й репрэсовано керівніцтво Наркомзему БРСР на чолі з Д. Ф. Прищеповым, відбулись арешты та висылка «кулаків» (за весну 1930 р. в радянській Білорусі было «раскулачана» й передано

колгоспам майно 15629 селянських господарств, а за 1930 р. вислано понад 47,6 тис. чол.), погрози, адміністративний тиск (Ходзін, С. М. 2014, с. 92, 93, 99). Але при цьому з лютого 1931 р. (11,6%) колективізація в Білорусі йшла повільніше, ніж бажано: на 1 жовтня 1931 р. таких було 48,5% господарств (в УРСР, до прикладу, їх було 67,1%). До того ж, як особливо підкреслив С. М. Ходзін, колгоспи в Білорусі швидко розсипалися (загалом на весну 1932 р. сталося 1700 таких випадків) (Ходзін, С. М. 2014, с. 96). За цих обставин хлібозаготівлі зростали швидко, але їх виконання було визнано незадовільним. Білорусь не належала до хліборобних регіонів, тож влада в республіці та в Москві озиралася на настрої червоноармійців, переважно з селян. Згаданий науковець пов'язав це зі стратегічною важливістю Білоруської військової округи (Ходзін, С. М. 2014, с. 97, 98). Може, саме тому, попри неврожай картоплі 1933 р., голод і його наслідки в Білорусі не набули в 1931–1933 рр., таких жахливих масштабів, як це мало місце в УРСР. Наприклад, відомо лише, що 1933 р. смертність зросла на 83% та відбувалися деякі голодні бунти — в Борисові та деяких інших містах країни (Ходзін, С. М. 2014, с. 101–102, 169).

Історики звертали увагу й на дуже низький рівень колективізації в Західній Білорусі наприкінці 1940-х рр. (на 1948 р. він становив 6,8%, тоді як у Західній Україні — 41,2%), а також на «абыякаваць беларускіх сялян да калгасу», — може, тому, як, наприклад, вважає М. У. Смяховіч, ми й не знайдемо багатьох звісток про голод у білоруському селі (Смяховіч, М. У. 2017, с. 57, 64, 95). Це загалом контрастує зі станом справ у Радянській Україні.

Найбільш щільно до історії білоруського села підходить такий сучасний дослідник з Білорусі, як С. М. Токть. На прикладі Гродненського повіту він показав, як під час Першої світової війни та революцій традиційно охоплені локальним архаїчним світобаченням білоруські селяни зазнали політизації та в своїй радикальній частині (молодь) підтримали заклик білоруських есерів і уряду БНР у екзилі до збройної боротьби проти Польщі. Відзначимо й те, що білоруський уряд (В. Ластовського) мав підтримку в Литві, яка в грудні 1918 р. уклала з БНР угоду про автономію Білорусі у її складі та спиралася на допомогу Німеччини у війні (1919–1920 рр.) з Польщею та більшовиками. В цьому контексті до вересня 1923 р., поки кордони Польщі на сході не було визнано в Європі, частина діячів БНР іще сподівалася на підтримку Литви (та, невиправдано, СРСР), і 1922 р. в Білостоцькому й Віленському воеводствах налічувалося до 8 тис. білоруських повстанців (Токть, С. М. 2007, с. 104). Однак традиційно обережна позиція старшого покоління селян, нейтралітет селян-католиків (загалом приязних до Польської держави), втрата з часом підтримки Литви, контрзаходи з польського боку (в т. ч. аграрна реформа, втома від воєн, закиди про біло-

руську автономію), — все це призвело до поразки білоруських партизанів 1923 р. (Токть, С. М. 2007, с. 108–109). Тут логічно навести й заходи радянської влади в БРСР: у кінці 1936 р. 236 селян-сектантів (т. зв. «мовчальники»), одноосібники, — відмовилися брати участь у переписі, бо «адмаўлялі савецкую ўладу як уладу чырвонага дракона, д’ябла». Але наслідки були неочікувані: з огляду на прикордонне становище Білорусі, по волі Сталіна, було проведено слідство, що довело низку грубих порушень місцевих органів влади, за що в березні 1937 р. в Лепелі їх було засуджено. По БРСР протилася хвиля з 15 подібних справ по 15 районах республіки. Проте в січні 1938 р. процеси було зупинено й швидко розгорнулося зворотне виправдування радянських функціонерів (Раманава, І. 2015).

Тяжкі наслідки сталінської колективізації, політики й репресій у радянській Білорусі дослідила на основі архівних джерел Т. С. Процька: «Калектывізацыя абавязкова патрабавала вынішчэння ўсіх праяваў сялянскай вольніцы» (Процька, Т. С. 1998, с. 53), і тому з лютого 1930 р. в БРСР було «раскулачана» та виселено 95,5 тис. селянських господарств (чи 15% від загалу; причому мінімум, за офіційними звітками, 4% або 35 тис.). Тільки в 1933/1934 р. «за крадзёж» «калгаснага дабра» засуджено було 10206 чол., з котрих понад 1/2 розстріляно, ще 2158 вбито й 8167 заслано до таборів як «шкодніків» (Процька, Т. С. 1998, с. 80, 82, 92). Однак і в роботі Т. С. Процьки не йдеться про Голодомор у Білорусі, лише заперечується кількість 4 млн (проти 10 млн) жертв Голодомору в Радянському Союзі 1932–1933 рр.; за 8 місяців голоду в Білорусі (Наровлянський і Єльський райони) померло 130 людей (Процька, Т. С. 1998, с. 100).

Грунтовно розробляли долю селянства Білорусі 1920–1930-х рр. М. А. Бяспалая і О. М. Сарокін. Наприклад, Марія Аркадіївна Бяспалая окреслила політику НЕПу як переважно подакову, що з одного боку подекуди сприяла заможному та активному селянинові, але з іншого — обмежувала (з 1923 р. все більш явно) економічні спроможності й віру селян у справедливість радянської влади (Бяспалая, М. А. 2009, с. 43, 53, 62, 206). Впливали й відсутність аграріїв-спеціалістів та слабка матеріально-технічна база в країні, недостатнє землевпорядкування, проблема відсталості, бідності та перенаселеності сіла, малоефективне врядування (Врублевський, А. П. & Протько Т. С. 1992, с. 46, 51, 53–54, 65). У висновках М. А. Бяспалая доводить, що орієнтована на бідняцький прошарок села радянська політика не могла створити економічне підґрунтя для прогресу (Бяспалая, М. А. 2009, с. 266). Подібні висновки робить і О. М. Сарокін, який каже, що радянська влада розв’язала брутально-репресивне перетворення соціального ладу на користь партійних ідеологем, впровадження сталінської аграрної революції зверху, примусову колективізацію, що призвела до геноциду селянства («лепших сыноў і дачок Айчынь») (Сарокін, А. М. 1999, с. 44–46,

49, 56, 89). Як наслідок, «Жах, пановаў, лямант ад людзей быў горшы, чым у вайну (сведчанне Я. Л. Дзяніскевіч з Дзяржынскага району)»: виробництво в сільському господарстві впало на 26%, а до 1941 р. 192 тис. сімей чи 1,1 млн людей у тій чи іншій формі (висилка, втечі до міста, тощо) вимушено залишили село (Сарокін, А. М. 1999, с. 93, 95).

Загалом, ширші від наведених масштаби голоду історики окреслюють щодо Білорусі рідко. Той же О. М. Сарокін пише, що голод охопив в СРСР до 30 млн людей, але зачепив лише південно-східну Білорусь: у Гомельській окрузі не мали їжі (їли листя, траву, гнилу картоплю) влітку 1933 р. до половини селян, з котрих померло від голоду 9 чол., а в Єльському та Наровлянському районах померло 130 чол. «Народ знаходзіўся на мяды вымірання У той жа час вядома, што ў беларускай вёсцы знайшлы прытулак і ежу немалая колькасць галадуючых бежанцаў з Украіны» (Сарокін, А. М. 1999, с. 109). Окреслює він і сутність подій часу — неоголошену громадянську війну радянського уряду (сталінського режиму) проти селянства, наслідки чого позначилися на житті кожної селянської сім'ї (Сарокін, А. М. 1999, с. 110).

Щодо публіцистики, тут можна знайти такі рефлексії, що вже влітку 1932 р., на підставі повідомлень до газет з місць, у Туровській волості голодувало 270 домогосподарств у колгоспах Малишева та Дзержинського, а влітку 1933 р. голод охопив масу людей у різних районах Білорусі (у 8 колгоспах Уздзьненського району 1290 чол., у 33 колгоспах Житковецького — до 4,5 тис. людей, у 68 колгоспах Клімовицького — 3 тис. сімей, інші). В Гомельській обл. тоді 45 колгоспів узагалі не мали їжі. Наводиться як факт і те, що радянська влада в Білорусі довго (до кінця 1980-х рр.) відмовляла навіть наявність голоду в БРСР. Окрім того, з посланням на думку істориків Якова Басіна та Ігоря Кузнецова, вважається доречність терміну геноцид щодо радянської політики стосовно білоруського селянства (Давыдовский, В. 2010). Історики Ірина Романова та Ірина Кашталян 24 квітня 2018 р. провели в Історичній майстерні в Мінську семінар, де представили усні спогади, архівні й приватні листи зі свідченнями про голод 1930-х рр. у Білорусі, а так само в 1946–1947 рр. Згідно з І. Романовою, «ішла сапраўдная сялянская вайна супраць калектывізацыі», «прыватныя гаспадаркі прыходзілі ў заняпад, а новая сістэма гаспадарання не запрацавала». До того ж голод 1933 р. охопив південні райони Білорусі («Мазырскі, Петрыкаўскі, Жыткавіцкі ды інш.»), де нібито було впроваджено майже повну колективізацію. Дослідники зазначили, що масштаби голоду як у 1933 р. (згідно з даними Ірини Романової тільки в Наровлянському районі загинуло до 1 тис. людей!), так і в 1946 р. (голод охопив усю Білорусь, голодувало, згідно з даними Ірини Кашталян, до 300 тис. людей), а також питання про наслідки голодів у Білорусі — ще потребують глибшого дослідження (Груздзіловіч, А. 2018). Додамо, що І. Кашталян (Кашталян, И. 2012) на підставі

джерел післявоєнного часу довела, що в Білорусі голод 1946–1947 рр. мав, попри складі обставини, переважно політичну природу; понад те, репресивна політика радянського уряду тільки зміцнилася. Хоча, як виявляється, опір селян теж був міцним.

Відомий білоруський журналіст і письменник В. В. Деружинський присвятив питанню «Чи був Голодомор у БРСР?» (у роботі підкреслено, що Західна Білорусь, не радянська на той час, таких проблем не знала) окремий розділ у книзі. В підсумку на підставі розгляду ситуації в різних місцевостях БРСР зробив такі висновки: «Голодомор в БССР действительно был. Беларуские селяне пухли от голода, жрали траву, массово умирали, бунтовали против власти, которая морила их голодом. Но являлось ли это геноцидом? Согласно определению ООН, геноцидом считается уничтожение по национальному или религиозному признаку. Поэтому уничтожение “неудобных классовых элементов и носителей их настроений” можно — при желании — считать не геноцидом, а “элементом социальной модернизации”». (Деружинский, В. В. 2012, с. 99–106). Тож названий автор близький до тих фахових істориків, які пов’язують радянську політику щодо селян у 1930-х рр. з намаганнями влади викоринити на селі пережитки аграрного устрою.

Автори публіцистичних статей часом наводять велику кількість ілюстрацій, в одній з таких процитовано багато свідчень про те, як до Білорусі приходили потерпілі від голоду українці, як намагалися обміняти там одяг на їжу, як масово помирили на вулицях. Також автор докладно зупинився на голодному бунті в Борисові 7–9 квітня 1932 р. за участі не тільки дорослих, а й дітей, коли на бік повстанців мало не став партійний актив. Загалом головною ідеєю цієї публікації є акцент на тому, що Білорусь, як і Україна, має вважати голодомор на своїй території геноцидом проти населення (Голодомор в Беларусі... 2015).

Підсумовуючи проблеми Голодомору в білоруській історіографії, треба зазначити: перше, тема голодів 1930-х і 1946 рр. існує лише в сучасній літературі та майже відсутня в більш ранній історіографії; друге, попри недостатню розробленість теми в білоруській історіографії, певну актуальну ревізію відомих даних, а саме трагедію знищення селянства Білорусі здебільшого зараз окреслюють чітко. Третє, масштаби голоду в Білорусі не з’ясовано (наявні оцінки від 130 до понад 1 тис. чол.) і це залишається актуальним завданням досліджень; не вивченою зостається проблема втеч з України в Білорусь. Також потребує подальшого аналізу та інтерпретації відмінність подій України й Білорусі за окреслених обставин. Загалом публіцистика дає ширші масштаби голоду та загострює аксіологічні аспекти проблем 1930-х рр. радикальніше, ніж це можемо побачити в суто наукових роботах.

Бараш, С. И. 1989. *История неурожаев и погоды в Европе (по XVI в. н. э.)*. Ленинград: Гидрометеоиздат.

Бяспалая, М. А. 2009. *Эканамічная і сацыякультурнае развіццё беларускай вёскі ў гады нэпа (1921–1927)*. Мінск: БДУКіМ.

Василенко, В. 2008. *Голодомор 1932–1933 годов в Украине как преступление геноцида. Правовая оценка*. Київ: Вид. О. Телігі.

Верстнок, В. & Тилішак, І. 2008. *Голодомор. Геноцид українського народу 1932–1933 рр.* Київ: Вид. О. Телігі.

Врублевский, А. П. & Протьюко Т. С. 1992. *Из истории репрессий против белорусского крестьянства, 1929–1934 гг.* Мінск: Навука і тэхніка.

Голодомор в Беларуси: история геноцида. 2015 [Online]. Available at: <http://argumentua.com/stati/golodomor-v-belarusi-istoriya-genotsida>

Гриневич, Л. М. 2013. *Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні*. Київ: Ін-т історії України НАНУ.

Грузділовіч, А. Беларускі галадамор 10 фактаў пра голад у БССР у 30-х і 40-х гадах. *Радыё свабода: гісторыя*. [Online]. Available at: <https://www.svaboda.org/a/29191603.html>. [Accessed 27 May 2018].

Губерт, В. О., сост. 1906. *Неурожаем и голод в России (1905–1906): Сб. кратких сведений о размерах неурожая и голода в различных местностях России*. Санкт-Петербург: Тип. П. П. Сойкина.

Давыдовский, В. 2010. Голодомор в Беларуси. *Деды: дайджест публікацый по беларускай історыі* / сост., науч. ред. А.Е. Тараса. Мінск: Харвест. С. 110–115.

Деружинский, В. В. 2012. *Забывтая Беларусь*. Мінск: Харвест.

Каракулов, Д. В. 2000. *Голод 1921–1922 гг. на Урале*: автореф. дисс. канд. ист. наук. Екатеринбург: Уральский гос. педагог. университет.

Каунова, Н. Е. 2000. *Голод в начале 1930-х гг. в Средне-Волжском крае*: автореф. дисс. канд. ист. наук. Самара: Ульяновский гос. ун-т.

Каштелян, И. 2012. Голод в БССР 1946–1947 гг. и репрессивная политика советской власти. *Деды*. Вып. 10 / сост. А. Е. Тарас. Мінск: Харвест. С. 174–186.

Князьков, С. А. 1913. *Голод в Древней России*. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург: Изд. Книжн. Магазина П. В. Луковникова.

Лыч, Г. М. 2003. *Трагедыя беларускага сялянства*. Мінск: Выдавецтва МІК.

Мицик, Ю., упор. 2003. *Український голокост, 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив*. Київ: КМ Академія.

Процька, Т. С. 1998. *Вынішчэнне сялянства. Вёска Ёсходняй Беларусі пад цяжарам бальшавіцкіх рэпрэсій 1930-х гг.* Мінск: БГАКЦ.

Пугавкин, А. С. 1906. *Голодающее крестьянство. Очерки голодовки 1898–1899 гг.* Санкт-Петербург: Тип. Т-ва. И. Н. Кушнер и Ко.

Раманав, І. 2015. «Лепельская справа» 1937 года ў Беларусі. *Беларускі гістарычны агляд*. Т. 22. Сшыткі 1–2 (42–43). С. 179–208.

Рыжанкоў, І. М. 2006. *Сялянства Беларусі ў вырашэнні грамадска-палітычных і эканамічных праблем (сакавік — кастрычнік 1917 г.)*: аўтарэф. дыс. канд. гіст. навук. Мінск: БДТУ.

Сарокін, А. М. 1999. *На ростаннях айчыннай гісторыі. Беларуская вёска*. Мінск: Тэхналогія.

Смяховіч, М. У. 2017. *Сельская гаспадарка Беларусі ў 1943–1991 рр.: этапы развіцця, дасягненні, вопыт*. Мінск: Беларуская навука.

Соколов, Н. П. 1987. *Голод 1891–1892 годов и общественно-политическая борьба в России*: автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва: МГИИАИ.

Токть, С. М. 2007. *Беларуская вёска ў эпоху зменаў: другая палова XIX — першая трэціна XX ст.* Мінск: Тэхналогія.

Ходзін, С. М. 2014. *Беларуская вёска ў міжваенны час: шляхі і формы савецкай мадэрнізацыі (1921–1939)*. Мінск: БДУ.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Г.А. Пашкоў і інш. 1996. Т. 3. 1-е выд. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі.

Barash, S. I. 1989. *Istoriya neurozhaev i pogody v Evrope (po XVI v. n. e.) [A history of Crop Failures and Weather in Europe (up to the 16th Century AD)]*. Leningrad: Gidrometioizdat. [in Russian]

Biaspalaja, M. A. 2009. *Ekanamičnaja i sacyjlna-kulturnae razvicio belaruskaj vioskij hady NEP-a (1921–1927) [Economic and Socio-Cultural Development of the Belarussian Village During the NEP years (1921–1927)]*. Minsk: BDUKiM. [in Belarussian]

Vasylenko, V. 2008. *Golodomor 1932–1933 hodov v Ukrainy kak prestuplenye henotsyda. Pravovaia otsenka [The Great Famine Terror of 1932–1933 in Ukraine as a Crime of Genocide. Legal Assessment]*. Kyiv: Vyd. O. Telihiy. [in Russian]

Verstiuk, V. & Tylishchak, I. 2008. *Holodomor: Henotsyd ukrainskoho narodu 1932–1933 rr. [The Great Famine Terror. Genocide of the Ukrainian People in 1932–1933]*. Kyiv: Vyd. O. Telihiy. [in Ukrainian]

Vrublevskiy, A. P. & Protko T. S. 1992. *Iz istorii repressiy protiv belorusskogo krestyanstva, 1929–1934 gg. [From the History of Repressions Against the Belarussian Peasantry, 1929–1934]*. Minsk: Navuka i tehnika. [in Russian]

Golodomor v Belarusi: istorija genocida [Famine Terror in Belarus. History of Genocide]. 2015. [Online]. Available at: <http://argumentua.com/stati/golodomor-v-belarusi-istoriya-genotsyda> [in Russian]

Hrynevych, L. M. 2013. *Holod 1928–1929 rr. u radianskij Ukraini [Hunger 1928–1929 rr. in Soviet Ukraine]*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian]

Hruzdilovič, A. *Belaruskij haladamor 10 faktaŭ pra holad u BSSR u 30-ch i 40-ch hadach [Belarussian Famine 10 facts about the Famine in the BSSR in the 30s and 40s.]* *Radyjo svaboda: historyja*. [Online]. Available at: <https://www.svaboda.org/a/29191603.html>. [Accessed 27 May 2018]. [in Belarussian]

Gubert, V. O., sost. 1906. *Neurozhay i golod v Rossii (1905–1906): Sb. kratkikh svedeniy o razmerakh neurozhaya i goloda v razlichnykh mestnostyakh Rossii [Неурожай и голод в России (1905–1906): Сб. кратких сведений о размерах неурожая и голода в различных местностях России]*. Sankt-Peterburg: Tip. P. P. Soykina. [in Russian]

Davydovskiy, V. 2010. *Golodomor v Belarusi [Great Famine Terror in Belarus]*. *Dedy: daydzhest publatsiy po belorusskoy istorii*. sost., nauch. red. A.E. Tarasa. Minsk: Kharvest. S. 110–115. [in Russian]

Deruzhinskij, V. V. 2012. *Zabytaja Belarus' [Forgotten Belarus]*. Minsk: Harvest. [in Russian]

Karakulov, D. V. 2000. *Golod 1921–1922 gg. na Urale [Famine 1921–1922 in the Urals]*: avtoref. diss. kand. ist. nauk. Ekaterburg: Uralskiy gos. pedagog. universitet. [in Russian]

Kaunova, N. Ye. 2000. *Golod v nachale 1930-kh gg. v Sredne-Volzskom krae [Famine in the Early 1930s in the Middle Volga Region]*: avtoref. diss. kand. ist. nauk. Samara: Ulyanovskiy gos. un-t. [in Russian]

Kashtelyan, I. 2012. Golod v BSSR 1946–1947 gg. i repressivnaya politika sovsckoy vlast [Famine in the BSSR 1946–1947 and the Repressive Policy of the Soviet Government]. *Dedy*. Vyp. 10 / sost. A. E. Taras. Minsk: Kharvest. S. 174–186.

Lych, H. M. 2003. *Trahedyya belaruskaha sialianstva* [Tragedy of Belarussian Peasantry]. Minsk: Vydavectva MIK. [in Belarussian]

Mytsyk, Yu., upor. 2003. *Ukrainskyi holokost, 1932–1933. Svidchennia tykh, khto vyzhyv* [Ukrainian Holocaust, 1932–1933. Testimonies of Survivors]. Kyiv: KM Akademiia. [in Ukrainain]

Pročka, T. S. 1998. *Vyniščenne sialianstva. Vioska Ŭschodnij Belarusi pad ciazaram bašavickich represij 1930-ch hh.* [Extermination of the Peasantry. The village of Eastern Belarus under the Weight of the Bolshevik Repressions of the 1930s]. Minsk: BHAКC. [in Belarussian]

Pugavkin, A. S. 1906. *Golodayushchee krestyanstvo. Oчерki golodovki 1898–1899 gg.* [The Starving Peasantry. Essays on the Hunger Strike of 1898–1899]. Sankt-Peterburg: Tip. T-va. I. N. Kushner i Ko. [in Russian]

Ramanava, I. 2015. «Lepel'skaia sprava» 1937 hoda u Belarusi [«Lepel Case» of 1937 in Belarus]. *Belaruskі historychny ahliad*. T. 22. Sštzki 1–2 (42–43). S. 179–208. [in Belarussian]

Ryžankoŭ, I. M. 2006. *Sialianstva Belarusi ũ vryašenni hramadska-palitychnykh i ekanamichnykh problem (sakavik — kastryčnik 1917 h.)* [The Peasantry of Belarus in Solving Socio-Political and Economic Problems (March — October 1917)]: aŭtaref. dys. kand. hist. navuk. Minsk: BDTU. [in Belarussian]

Sarokin, A. M. 1999. *Na rostanniah ajčynnaj historyji. Belaruskaja wioska* [At the Crossroads of National History. Belarussian Village.]. Minsk: Technalohija. [in Belarussian]

Smiachovich, M. U. 2017. *Seł'skaja haspadarka Belarusi ũ 1943–1991 hh.: etapy razvicia, dasiahnenni, vopyt* [Agriculture of Belarus in 1943–1991: Stages of Development, Achievements, Experience]. Minsk: Belaruskaja navuka. [in Belarussian]

Sokolov, N. P. 1987. *Golod 1891–1892 godov i obshchestvenno-politicheskaya borba v Rossii* [The Famine of 1891–1892 and the Socio-Political Struggle in Russia]: avtoref. diss. kand. ist. nauk. Moskva: MGIAI. [in Russian]

Tokć, S. M. 2007. *Belaruskaja wioska ũ epochu zmenaiŭ: druhaja palova XIX — peršaja tracina XX st.* [Belarussian Village in the Era of Change: the Second Half of the 19th — 1st third of the 20th cent.]. Minsk: Technalohija. [in Belarussian]

Chodzin, S. M. 2014. *Belaruskaja wioska ũ mižvaenny čas: šliachi i formy savetskaj modernizacyji (1921–1939)* [Belarussian Village in the Interwar Period: Ways and Forms of Soviet Modernization (1921–1939)]. Minsk: BDU. [in Belarussian]

Encyklopedyya Historyji Belarusi [Encyclopedia of the History of Belarus]: u 6 t. / redkal.: H. A. Paškoŭ i insh. 1996. T. 3. 1-je vyd. Minsk: Belaruskaja encyklopedyya imia P. Broŭki. [in Belarussian]